

ЕКСПЛІКАЦІЯ РАДЯНСЬКОГО ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ: ОБ'ЄКТИ ТА ЕЛЕМЕНТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

І.Г. Мухіна, кандидат історичних наук, доцент

У статті розглядаються об'єкти та елементи радянського освітньо-культурного простору, які характеризують його цілеспрямованість, змістовність та ціннісну направленість. Проаналізовано роль основних суб'єктів освітньо-культурних процесів, звернуто увагу на функціональну роль особистості у процесах в сфері освіти та культури, на вплив літератури та мистецтва на процес формування світоглядних орієнтацій людини.

Ключові слова: освітньо-культурний простір, освіта, культура, виховання, інтелігенція, особистість, об'єкти, елементи

Актуальність проблеми. В умовах модернізації національного освітньо-культурного простору однією з нагальних завдань постає проблема пошуку нових векторів розвитку сучасної освіти, культури та системи виховання. Процеси трансформації усіх сфер життєдіяльності суспільства у пострадянських реаліях ще триває, але якщо у політичній й економічній сферах модернізація відбувається більш прискореними темпами, то у духовній сфері ці процеси гальмуються внаслідок протиріч між поколіннями та пошуку ціннісних домінант, на підґрунті яких можна розвивати освіту та культуру. Відкидання духовного досвіду попередніх поколінь, які жили під впливом радянської культури й радянських цінностей є помилковим підходом, тому що радянський освітньо-культурний простір існував й діяв у контексті загальносвітових політичних, економічних та культурних процесів, що мали місце як у дорадянський, так й у радянський період. Для вироблення нових підходів щодо розвитку вітчизняної освіти та культури, осмислення нових пріоритетів у сфері духовного життя дослідження радянського освітньо-культурного простору є необхідним й актуальним.

Аналіз останніх джерел та публікацій. У наукових працях радянських й нерадянських теоретиків Л. Троцького, А. Луначарського, М. Бухаріна, І.Ільїна, С. Франка та інших велика увага приділяється особистості, як творцю духовних цінностей, засобам культури, що впливають на свідомість особистості. Але ці питання розглядаються у контексті осмислення різних філософських проблем, не пов'язаних з аналізом радянського освітньо-

культурного простору. Між тим, цей простір має власні елементи, що розвиваються й формуються під впливом діяльності певних суб'єктів. З цього витікає *мета статті* – розглянути об'єкти та елементи радянського освітньо-культурного простору, які характеризують його цілеспрямованість, змістовність та ціннісну направленість, проаналізувати роль основних суб'єктів освітньо-культурних процесів.

Основні результати дослідження. Освітньо-культурний простір радянського періоду створювався як певна соціальна сфера, у якій відбувається розвиток й виховання людини як особистості й громадянина. Тому проблема ролі особистості у формуванні й функціонуванні цієї складної системи є пріоритетною. Людина виступає й як творець духовних та культурних цінностей, й як споживач цих цінностей. Радянська освітньо-культурна система представляла собою, з одного боку, інтенції соціального звільнення, що зростає з практики та соціокультурної творчості, а з іншого боку, соціальне відчуження, що проявлялося у розгортанні нових форм духовного пригнічення особистості та встановлення диктату над ним. На перший план виходить новий зміст поняття «суспільний ідеал», який набув статус канона-трансценденції, що детермінує незалежно від творця його творчість не тільки на рівні художньої практики, але й творчих замислів.

Радянський освітньо-культурний простір сформувався у результаті зіткнення двох культурних потоків, двох ліній розвитку, за котрими стоять кардинально різні за світоглядом соціальні групи. Першу соціальну групу утворює так звана радикальна інтелігенція, а також ті, хто сприйняли її світобачення, другу – робітники та селяни з різним соціальним досвідом, які у своїй масі мали спільне соціальне минуле, подібні моделі поведінки, когнітивні установки та ціннісні пріоритети. Якщо у 20-х роках ХХ ст. домінує перший потік, то наприкінці 20-х - поч. 30-х рр. він повністю розчиняється у другому. У цьому контексті інтелігенція виступає у якості основного суб'єкта усіх культурних перетворень. Новий освітньо-культурний простір був насичений пафосом розриву з минулим і надихав на будівництво

нового світу, що репрезентувалося як владою, так й представниками різних течій культури, що прагнули створити нову культуру, нову культурну мову, нове світосприйняття. Одним з основних векторів, що характеризують динаміку руху культурних потоків, був спрямований на узгодження світоглядних та ціннісних систем традиційної та межово-абстрактної марксистської теорії з її есхатологічною налаштованістю на світову революцію. Аналіз цього перехідного періоду дозволяє побачити єдину логіку досить різнорідних, на перший погляд, явищ у сфері освіти та культури, трансцендентні персонажі й абстрактні поняття у конкретному, наочному абрисі, що стають поступово частиною соціального досвіду.

Діяльнісна основа визвольної тенденції радянських культурних процесів визначила й якісно новий принцип буття суб'єктів. Ідея створення «нової людини» засобами освіти, виховання та культури розвивалася у контексті певної діалектичної єдності суб'єкта історії та культури, тому вона була спрямована на перехід «нової людини» із декларативної модальності у модальність доведення. Специфікою радянського освітньо-культурного простору було те, що вся сукупність цінностей вітчизняної та всієї світової культури вперше була призвана слугувати справі формування гуманістично цілісної та морально зрілої особистості радянського соціуму, котрій зрозумілі цілі світових історичних процесів і завдяки котрій історія та суспільство мають розвиватися шляхом прогресу й процвітання. Героїзація усіх сфер соціально-культурного життя, культивування героїзму усіма засобами освіти та культури були спрямовані на мобілізацію сил суспільства на соціалістичні перетворення. Мобілізаційний характер соціокультурних процесів потребував створення великої кількості поза політичних і поза ідеологічних стимулів, що ґрунтувалися на особистій зацікавленості людини, фізичних та морально-духовних силах, що мало певні межі. Але бюрократизація й формалізм, декларативність високих ідеалів, до яких суспільство повинно було прагнути, привели поступово до підриву системи цінностей. У силу об'єктивних та суб'єктивних причин ця система втратила динамізм у

розвитку базових соціокультурних цінностей. Ключовими ідеями, що насичували радянський освітньо-культурний простір, були справедливість у формі знищення експлуатації людини людиною; вседність у формі пролетарської солідарності; колективізм як основа суспільного буття та побудова ідеального суспільства, де панує щастя, добро, добробут та невичерпні сили науки, освіти, та культури. У цілому культурна революція була спрямована на перетворення усіх трудящих у самостійних та соціально активних учасників культурно-історичного процесу.

Освітньо-культурний простір будь-якого суспільства обов'язково має суб'єкти, які направляють і здійснюють його розвиток та елементи, за рахунок яких суспільство транслює основне коло ціннісних суспільних домінант та продукує культурне поле, у якому народжуються, розвиваються й взаємодіють члени суспільства. Інтелігенція, яка є акумулятором й носієм культурних цінностей, безумовно є основним суб'єктом усіх освітньо-культурних процесів як усталеного суспільства, так й перехідного суспільства, що трансформується й видозмінюється. На погляд Л. Троцького, російська інтелігенція впевнено йшла від культурного аскетизму, естетичного нігілізму й антибуржуазних традицій до обожнювання міщанської культури. Жорстока боротьба за самозбереження, її малочисельність, безправність виробили в інтелігенції настрої постійного морального підйому й перетворили її у так званий месіанський орден. Весь час російська інтелектуальна еліта була своєрідним національним щупальцем, що просувався у європейську культуру. Молода інтелігенція, що вийшла зі старих станів, вступала у «сонячну» зону європейської ідеології, що розширило духовну прірву між нею та її батьками, що сповідували старі культурні традиції. Таким чином, нові європейські ідеї, які трансливалися молодією інтелігенцією, були по суті «готовим продуктом» чужої ідейної еволюції [1, с.295].

Загрозу приходу нової еліти І.А. Ільїн вбачає у її претензії на «всерозуміння», «всевміння» та всемогутність, хоча особи, які до неї

належать, є духовно й особисто незрілими, не мають правосвідомості та естетичних смаків. Таку нову радянську еліту філософ називає «напівінтелігенція», яка не може бути берегинею та виробником істинних культурних цінностей [2, с.17]. Усвідомлення інтелігенцією неможливості власної ідентифікації у новій радянській «класовій схемі», де інтелігенти ставали лише робітниками інтелектуальної праці, привела до відторгнення її більшої частини від революційних перетворень більшовиків. Цим й пояснюється, що по відношенню до нової влади більша частина інтелектуальної старої еліти знаходилась в опозиції. А. Грамши, розглядаючи взаємозв'язок «культура-влада» та «інтелігенція-влада», розглядав інтелектуалів лише як провідників волі класу-гегемону, що спрямовані на маси [3,с.174]. Звертаючи увагу на духовний нігілізм російської інтелігенції, С.Л. Франк стверджував, що вона, на жаль, не цінує багатства духовного, культури, творчої діяльності людського духу, які ведуть до збагачення життя цінностями науки, мистецтва, релігії та моралі, тим самим ця нелюбов поширюється на багатство матеріальне. Таким чином, нігілізм революційно налаштованої інтелігенції веде до утилітаризму, примушує її бачити у задоволенні матеріальних інтересів єдину потрібну та реальну справу, а моралізм приводить до відмови від задоволення потреб, до спрощення життя, до аскетичного заперечення багатства. Особливо ця позиція проявилася у соціалістичних перетвореннях, у яких аскетизм став ідеалом суспільного життя і ґрунтувався на моралістичних роздумах про недозволенність особистого користування життєвими благами, поки вони не стали суспільним надбанням. Ця ідея пронизує усю систему радянського соціалістичного виховання й систему освіти. Філософ стверджує, що у оцінці духовного багатства або загальної ідеї культури аскетичне самообмеження прямо підкріплюється нігілістичним безвір'ям та матеріалізмом, і обидва ці мотиви співпрацюють в обґрунтуванні негативного відношення до культури та у принциповому виправданні та укріпленні варварства. Говорячи про проблему духовного самооновлення суспільства та про роль інтелігенції в усіх

освітньо-культурних процесах, філософ висуває ідею переходу від протикультурного нігілістичного моралізму до творчого, утворюючого культуру релігійного гуманізму [4, с.204].

У рамках жорсткої марксистсько-класової парадигми інтелігенція по суті стає частиною обездушеного соціального механізму, перетворюється у провідника чужої волі та представника чужих інтересів. У таких умовах неможлива будь-яка творчість і автономія культурних форм. У цілому проблема самоінституалізації інтелігенції, як основного суб'єкта освітньо-культурного простору, так чи інакше пов'язується з проблемою взаємовпливу культурних і політичних процесів. Один з більшовицьких теоретиків М. Бухарін, осмислюючи роль інтелігенції у створенні радянського освітньо-культурного поля, був впевнений, що робітничий клас є культурно відсталим, тому коли він приходить до влади, то неминуче повинен користуватися силами, які йому соціально ворожі, але мають культурну зверхність над ними. Цими силами є інтелігенція, яка у своїй більшості намагається реставрувати стару освітньо-культурну спадщину. На його думку, суспільству потрібен новий психологічний тип інтелігента-освітянина, котрий володів би гарними якостями старої російської інтелігенції, але мав марксистську підготовку, широкий кругозір у теоретичному аналізі подій. [5,с.22; 6, с.33, 54].

Крім суб'єктів радянського освітньо-культурного простору, які впливають та його розвиток й функціонування, чималу роль відіграють елементи цього простору, через які презентується ідеологія, ціннісні домінанти суспільства, формується менталітет. Важливими елементами є література та мистецтво, що надають уявлення про особливості й специфіку радянської освітньо-культурної системи. У праці «Марксизм і література» А. Луначарський проаналізував вплив ідеології на культуру у цілому, зокрема, на образотворче мистецтво, живопис, літературу. На його думку, ідеологія особливо проявляється у літературі, друкованому слові, тому що слово є мовою інтелекту, емоцій. Будь-яка література, позбавлена

змістовності, свідчить про спустошеність класів, які її підтримують та є показником кризи й занепаду. Таким чином, А.Луначарський схиляється до того, що культурна спадщина минулого є еволюцією поглядів, думок та ідеологічних установок тих класів, які її створювали у певних історичних умовах. Розмірковуючи над творчим потенціалом людини, теоретик вважає, що саме під час революційних процесів людина усвідомлює себе не «гвинтиком» у соціальному механізмі, а творцем, який має безкінечні здібності та прагне особистісного інтегрального розвитку. Але такий розвиток можливий лише у колективі, у суспільстві, перетвореному пролетаріатом. Отже, особистість повинна прагнути до щастя, яке досягається лише у суспільній, колективній діяльності [7, с.15].

Поряд з літературою, мистецтво виступає одним з важливих елементів радянського освітньо-культурного простору. При аналізі ролі драматичного мистецтва у ідеологічному вихованні має одним з недоліків у діяльності театрів називався слабкий зв'язок з життям, недостатнє вираження думок та психології простих людей. У відповідності до принципу соціалістичного реалізму, критика спрямовувалася на натуралізм, формалізм, естетство. Розгорталася боротьба й за ідейність мистецтва. У 1917-1918 рр. були видані декрети, спрямовані проти ворожої діяльності буржуазного друку, про розгортання книговидавництва, призованого видавати пропагандистську, політичну, художню та іншу літературу. Почалося друкування масовими тиражами творів К. Маркса, Енгельса, Леніна [8,с.34,38]. Л.Д. Троцький, обгрунтовуючи необхідність державного контролю над літературою та мистецтвом, відмічав, що все «дожовтневе» мистецтво після революції стало по суті «протижовтневим», бо мало нерозривний зв'язок з панівними класами старої Росії. Отже, виникає потреба створення пильної революційної цензури в усіх сферах освіти та культури [9,с.163].

Велика роль у ідеологічному вихованні має відводилася саме пролетарській літературі, яка підлягала цензурі, ретельно відбиралася для поширення її серед населення. М. Бухарін вважав, що поезія, як один з видів

літературного мистецтва, несе у собі велику суспільно-виховну й культурну функцію, бо вона надає можливість засвоїти й передати досвід, виховати характер особистості, відтворити певну групову психологію. Критикуючи буржуазну поетичну спадщину, теоретик називає її відгомонам «капіталістичного маразму», якому притаманні песимістична розбещеність, цинізм, гіпертрофована еротика та занепад. На противагу їй, радянська поезія пронизана бадьорістю, життєрадісністю й оптимізмом, що пов'язано з переможною боротьбою нового світу зі старим. У радянській літературі немає містики, трагічної самотності, «безвихідної нудьги», індивідуалізму тощо. Говорячи про специфіку радянського літературного мистецтва, М. Бухарін відмічав, що воно має власних героїв, власну тематику та виступає «ідеологічним рефлексом» нового світу, який крокує вперед, до нової соціалістичної культури [10,с.27,43]. Важливим елементом радянського освітньо-культурного простору був й кінематограф, який був тісно пов'язаний з літературним мистецтвом. В.І. Ленін неодноразово зазначав, що кінопродукція повинна перебувати у руках держави, а її зміст повинен визначатися органами агітації й пропаганди уряду і Наркомпросів. А.В. Луначарський відмічав, що кінематограф має бути обов'язково пристосований до потреб школи, освіти, бо саме кіно є знаряддям політичного, культурного й морального впливу на маси, тобто є виховним мистецтвом [11, с.12,59].

Висновки. Таким чином, експлікація радянського освітньо-культурного простору дозволяє зосередити увагу на такому об'єкті концептуалізації, як особистість, що виступає у ролі інтелігенції (наукова, творча, освітянська), як основної дієвої особи в усіх освітньо-культурних процесах та у ролі реципієнта, що сприймає знання та інформацію, формує свій світогляд у заданій системі ціннісних координат. Саме інтелігенція відіграла ключову роль у формуванні екзистенціальної основи радянського освітньо-культурного простору, підняла проблему пріоритетності осмислення спадковості та інноваційності культурної спадщини у процесі культурно-

цивілізаційної ідентифікації радянського освітньо-культурного поля. Виховання особистості, «нової людини» стало ключовою проблемою у системі радянської освіти та виховання і предметом гострих теоретико-ідеологічних дискусій з Заходом. Тому специфіка взаємовідносин «освітньо-культурний простір-особистість» стала головною у розкритті проблеми функціонування й ідейного наповнення радянського освітньо-культурного простору. Через такі елементи освітньо-культурного простору, як література, мистецтво, театр, кінематограф, пропаганда, ЗМІ радянська система впливала на формування менталітету й свідомості громадянина та демонструвала істинність обраного напрямку суспільного розвитку. Освітньо-виховний процес у радянському соціумі ґрунтувався на таких концептах, як ідеологія, мораль, колективізм, атеїзація, політизація тощо. Отже, особистість є основним суб'єктом усіх освітньо-культурних процесів. Вона впливає на формування ціннісних домінант та духовних концептів, що продукуються засобами радянської освітньо-виховної системи, У той же самий час такі елементи радянського освітньо-культурного простору, як література, мистецтво, виховання виступають важливими засобами впливу на становлення, розвиток особистості, на формування її світоглядних орієнтацій та менталітету.

ЛІТЕРАТУРА

1. Троцкий Л. Сочинения. – Т. XX. – Культура старого мира / Л. Троцкий. – М.: Госиздат, 1926. – 579 с.
2. Ильин И.А. О грядущей России. Избр. статьи / И.А. Ильин. – Мюнхен, 1965. – 518 с.
3. Грамши А. Возникновение интеллигенции // Грамши А. Искусство и политика. – М.: Наука, 1991. – Т. 1. – 410 с.
4. Франк С.Л. Этика нигилизма / С.Л. Франк // Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции. Репринтное воспроизведение издания 1909 года. – М.: Новое время, 1990. – 210 с.
5. Бухарин Н. Комсомол и учительство. Доклад на Всесоюзном учительском съезде 17 января 1925 г. / Н. Бухарин. – Харьков: 2-я Типо-Литография, Госиздат Украины, 1925. – 38 с.
6. Бухарин Н. Пролетарская революция и культура / Н. Бухарин. – Петроград: Раб. кооп. изд-во «Прибой», 1923. – 56 с.

7. Луначарский А.В. Наши задачи в области художественной литературы / А.В. Луначарский. – М.: Земля и фабрика, 1929. – 47 с.
8. Кафтанов С.В. СССР – страна передовой культуры / С.В. Кафтанов. – М.: Гос. Изд-во полит. лит-ры, 1958. – 248 с.
9. Троцкий Л.Д. Литература и революция / Л.Д. Троцкий. – М.: Красная новь, Главполитпросвет, 1923. – 392 с.
10. Бухарин Н. Поэзия, поэтика и задачи поэтического творчества в СССР / Н. Бухарин. – М.: Гос. изд-во худ. лит-ры, 1934. – 51 с.
11. Луначарский А.В. Кино на Западе и у нас / А.В. Луначарский. – Л., Кинопечать, 1928. – 79 с.

ЭКСПЛИКАЦИЯ СОВЕТСКОГО КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА: ОБЪЕКТЫ И ЭЛЕМЕНТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

И.Г. Мухина

В статье рассматриваются объекты и элементы советского культурно-образовательного пространства, которые характеризуют его целенаправленность, содержательность и ценностное направление. Проанализирована роль основных субъектов культурно-образовательных процессов, обращается внимание на функциональную роль личности в сфере образования и культуры, на влияние литературы и искусства на процесс формирования мировоззренческих ориентаций человека.

Ключевые слова: культурно-образовательное пространство, образование, культура, воспитание, интеллигенция, личность, объекты, элементы

EXPLICATION OF THE SOVIET CULTURAL-EDUCATION'S SPACE: OBJECTS AND ELEMENTS OF RESEARCH

I.G. Muhina

In this article is regarded objects and elements of soviet cultural-education's space which its direction, richness of content and valuable are characterized. The role main subjects of cultural-education's processes are analyzed, pay attention to functional role of personality in sphere education and culture, on influence literature and art on process of forming humane orientation in sphere world outlook.

Key words: *cultural-education's space, methodology, education, culture, upbringing, intelligentsia, personality, objects, elements*